

316.6/2(082)

Г87

Громадянське суспільство та проблеми становлення особистості

Збірник
наукових
праць

Випуск 3

Ольга Тарасова, Євгенія Широкова

Теорія громадянського суспільства в політичній думці

В статті розглядається процес становлення і розвитку концепції громадянського суспільства від її зародження в епоху Античності і до XIX століття. Звернуто увагу на два основних підходи до трактування громадянського суспільства як неприродного і як недержавного. Підкреслюється провідна роль в розробці теорії громадянського суспільства таких мислителів як Г. Гроцій, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, А. Фергюссон, Г. Гегель та інші.

In the article process of becoming and development of the concept of a civil society from its origin during an epoch of Antiquity and to XIX century is considered. The attention to two basic approaches is inverted to interpretation of a civil society as unnatural and as not state. The leading part in development of the theory of a civil society of such thinkers as Grotius, Lock, Montesquieu, Ferguson, Hegel and other is emphasized.

У сучасному світі теорія громадянського суспільства набула значної популярності й авторитетності, вона широко застосовується в політології, соціології, соціальній філософії та юриспруденції. Звичайно, зміст цієї теорії зазнав багатьох змін у порівнянні з працями її засновників, але викладені ними ідеї залишаються її основою, а глибоке вивчення громадянського суспільства неможливе без звернення до історії розвитку теорії громадянського суспільства.

Проблема виникнення і розвитку громадянського суспільства посідає значне місце в історії розвитку політичної думки.

Витоки поняття і власне ідеї громадянського суспільства беруть свій початок в Античності. Саме в Давній Греції та Римі формуються основи громадянського суспільства як альтернатива опору народу рабовласникам заради особистої свободи та злиття суспільства з державою.

Поняття громадянського суспільства знаходимо в ідеї поліса Аристотеля, *societas civilis* Цицерона та в ідеях природного права. Аристотель вважає, що суспільне життя отримує державне керівництво природно і вводить поняття «*koinoia politike*» (з лат. – «громадянське

суспільство»). Його визначною ідеєю є розуміння людини як суспільно-політичної істоти, що дозволило мислителю пояснити всі явища суспільного життя, виходячи з існування суспільних відносин – природних та вічних.

Цицерон при розгляді питань громадянського суспільства зосереджується на ідеях природного права, вважаючи, що надбанням громадської общини, надбанням народу є держава. Дослідники давньогрецької політичної думки визнавали, що в Античності «політичне» обійняло такі сфери життєдіяльності суспільства як сім'я, релігія, мистецтво, художня література, освіта та ін.

Бути членом полісу означало жити і діяти відносно до законів, а також не завдавати шкоди іншим, тобто бути громадянином. У той же час і виникає розуміння суспільства як сукупності громадян.

З добою Середньовіччя пов'язаний подальший розвиток ідей громадянського суспільства. Вчення Августина про Божу і земну громади теоретично відбило процес соціального відокремлення духовної влади Церкви і політичної влади держави, що здійснювався протягом цього часу. Завдяки християнському віровченню стали розрізняти державну та приватну сфери (протиставлення Царства небесного й царства земного, або Богові – Богове, кесарю – кесарево). Викристалізовується бачення громадянського суспільства як засобу обмеження державної влади, стримуючого чинника у її безупинному прагненні до абсолюту, авторитарності, формується й саме громадянське суспільство.

Ренесанс – історична епоха виникнення перших зразків громадянського суспільства у середземноморських містах-комунах, найяскравіше представлений соціально-політичною концепцією Нікколо Макіавеллі. Він зазначав, що глава держави не повинен зловживати своїми правами і порушувати особисті та майнові права підданих. Макіавеллі говорить про громадянське суспільство як про спільноту людей, що протистоїть державі, яка прагне підірвати будь-яку діяльність суспільства, аби самій піднятися над ним. Цікаві думки мислителя і відносно таких неполітичних сфер, як сім'я, любов, праця, задоволення особистих потреб, тобто про приватне життя, яке властиве

людям. Він доказав, що крім держави є щось самостійне, самодостатнє, що живе за власними законами. Це, на думку Макіавеллі, і є громадянське суспільство.

Нових концепцій громадянського суспільства не виникало майже до середини XVII століття. Гуго Гроцій перший у світовій політико-правовій думці заклав теоретико-правові основи суспільного договору, на які згодом спирались мислителі Нового часу. Він вважав, що держава виникає із «загальножиттєвої природи людини» як загальнонокорисна організація, що є результатом свідомої діяльності членів суспільства як вдосконалений союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі. За згодою людей, на думку Г. Гроція, виникла не тільки держава, а й приватна власність – священна і недоторканна. З природи людини впливає і природне право, з природного права – право божественне, а з них обох – право людське (позитивне). Природне право, на відміну від божественного і людського, не може змінюватись, тому що воно не залежить від Бога, ні від людей. «Природними правами» Г. Гроцій вважає свободу переконань і думок, свободу володіння і використання власності, рівність людей між собою, їхню захищеність від чієїсь сваволі тощо.

Принципово нову концепцію громадянського суспільства створив Т. Гоббс у своїх працях «Філософські елементи вчення про громадянина», «Левіафан». Він вважав, що громадянське суспільство виникає внаслідок переходу від природного стану («status naturalis») первісних, некерованих пристрастей, загальної ворожнечі та страху смерті до впорядкованого культурного суспільства, де громадяни, завдяки державній владі, порядку і спокою, що супроводять її, докорінно змінюються і створюють умови для виникнення суспільства вищого порядку.

Розуміння громадянського суспільства як сфери людської свободи поза межами державної регламентації є породженням ліберального світогляду. Фундатор суспільно-політичної теорії лібералізму Джон Локк трактує природний стан як «стан повної свободи і рівності». В той же час він зазначає, що природний стан відмінний від громадянського, а суспільний договір – це шлях, яким створювалося грома-

днське суспільство. У своїй роботі «Два трактати про державне правління» Джон Локк пояснює, що природний стан для людей – це стан повної свободи в своїх діях і в розпоряджанні своїм майном та особою відповідно до того, що для них є прийнятним в межах закону природи без випрошування дозволу в будь-якої іншої особи і незалежно від будь-чиєї волі. Він вважав, що люди домовилися заснувати державу з метою надійного забезпечення природних прав, рівності і свободи, захисту особи та власності – цінностей громадянського суспільства. На думку Дж. Локка держава повинна перш за все захищати особисту свободу та власність, здобуту працею людей; вона діє тільки в чітко визначених межах, вихід за які може призвести до громадянської непокори; люди повинні мати право протистояти сваволі уряду, чинити йому опір і навіть вдаватися до сили для його повалення, коли він спрямовує свою владу на узурпацію, завойовництво, тиранію або у разі його розвалу.

Слід зазначити, що розрізнення громадянського суспільства і держави започаткував Жан-Жак Руссо в роботі «Міркування про походження і засади нерівності поміж людей». На думку Руссо, громадянське суспільство виникло внаслідок формування приватної власності, а держава витворена з нього на підставі суспільного договору. Закону силу має лише та система правління, яка заснована на участі кожного громадянина у владних відносинах, на безперечному повновладді народу. Базуючись на цьому Ж.-Ж. Руссо відкидає принцип представництва, так як тут громадянин передоручає свою долю іншій особі й тим самим позбавляється свого права дійсного правоздатного громадянина. Руссо вбачає у цьому сутність *societe civile* (громадянського суспільства – держави).

Шарль-Луї де Монтеск'є постає як активний поборник політичних і громадянських свобод, прихильник правової держави, де панує закон, противник деспотизму. Провідна ідея його політичної теорії – свобода людини-громадянина. Але Монтеск'є не ставить особу над державою, не протиставляє права держави правам громадян. Він наголошує, що головне завдання держави – це забезпечення людині як політичної свободи, тобто права робити все, що дозволено законом, і

не робити того, що заборонено законом, бо тоді такої свободи не буде ні для кого, так і громадянської свободи, яка найкраще реалізується в умовах спокою духу, відчуття громадянської безпеки, запобігання необґрунтованим публічним і приватним звинуваченням індивіда, в умовах гуманного кримінального законодавства, неухильного дотримання гарантованих державою правил судочинства, недопущення зловживань з боку посадових осіб, суворого дотримання законів і встановлення непорушного режиму законності. На думку Монтеस्क'є, такі умови забезпечення громадянських і політичних свобод можливі лише тоді, коли в державі існують незалежні одна від одної три гілки влади – законодавча, виконавча і судова. На першому місці в Монтеस्क'є стоїть саме незалежність влад, а не розподіл функцій між ними. Хоча він усвідомлює, що в реальному політичному житті можна говорити лише про незалежність суду. Монтеस्क'є вважав, що над політичними і громадянськими свободами індивіда нависає найсильніша загроза не тільки тоді, коли різні види влад узурпують одні державні органи або особи, а й тоді, коли різні влади очолюють представники одного стану, тобто однієї партії. Мислитель не наділяє жодну з влад повноваженнями скасовувати будь-які рішення інших двох, але кожна з них може призупини ухвали, які, на її думку, суперечать закону. Іншими словами влади одна відносно іншої виконують і контрольні функції. Таким чином Монтеस्क'є обґрунтовує механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Девід Юм критикує концепцію суспільного договору, пропонуючи концепцію «угоди», яка на відміну від «договору», не має характеру обіцянки. Природний стан для нього – філософська фікція, яка ніколи не існувала та й не могла б існувати в дійсності. Юм будує свою теорію походження громадянського суспільства на приватному інтересі, себелюбстві та вигоді. Проблема походження суспільства Юм розв'язує використовуючи поняття природного права. Є три головні природні закони – стабільність власності, передача останньої шляхом згоди та дотримання обіцянок. Встановлюються закони людьми для усунення незручностей, а моральну санкцію вони отримують саме внаслідок їх усунення. Побачивши, що для спільного існу-

вання необхідний певний суспільний устрій, люди встановили три основні природні закони і з'ясували, що підтримувати взаємне спілкування, не накладаючи жодної узди на природні прагнення людей, неможливо, оскільки спокуса наявної вигоди і наявного задоволення перемагає через нестачу в людини кмітливості для того, щоб завжди усвідомлювати свій глибинний інтерес, який зобов'язує її дотримуватися справедливості, і сили духу для того, щоб настійно й неухильно переслідувати загальні та віддалені інтереси. На природні прагнення накладається узда у вигляді принципу справедливості. Справедливість – одне з ключових понять у Юма. Однак первинним мотивом справедливості, на його думку, не може бути ні турбота про інтереси людства, ні тим паче особиста доброзичливість. Виникнення справедливості серед людей є наслідком їхнього егоїзму, обмеженої великодушності, легкості переходу речей з одних рук до інших та браку їх у порівнянні з потребами. А виникає вона штучним шляхом – з домовленостей між людьми та завдяки вихованню. Відбувається це в ході наступного процесу: егоїзм, легкість переходу та брак речей викликає прагнення зберегти хоча б те, що вже є в користуванні, те, чим я вже володію. Звідси походить угода про утримання від зазіхань на чужі володіння – угода між окремими членами суспільства, яка має на меті утвердити володіння зовнішніми благами і надати кожному можливість спокійно користуватися усім тим, що він здобув завдяки праці та талану. В результаті кожен буде знати, чим він може володіти цілком безпечно. Наслідком цієї угоди стає ідея справедливості і несправедливості, оскільки виникає підстава для оцінки – приватна власність, порушення прав на яку є несправедливим. Таким чином, ідея справедливості виникає штучно, але з необхідністю – з людських домовленостей та згодом завдяки вихованню.

Проте, щойно люди помічають, що правила справедливості хоч і достатні для підтримання якогось суспільного ладу, однак людство не в змозі самотужки дотримуватися їх у великих культурних спільнотах, як вони запроваджують уряд (теж за допомогою угоди) – новий винахід, який допомагає їм досягати своїх цілей і зберігати старі переваги або ж здобувати нові шляхом більш суворого вершення

правосуддя. Виникає громадянське право, звісно, при збереженні природного, яке має відмінні від останнього інтереси та моральні зобов'язання, зокрема вірогідність проти чесності та дотримання обіцянок, але спільні джерела утвердження – виховання, мистецтво політиків та суспільний інтерес.

Своїми поглядами на громадянське суспільство вирізняється Адам Фергюссон. Він вважає, що людям узагалі не слід чітко вирізняти природний стан, що людина не вийшла з природного стану і теперішній її стан і є природним.

Унікаючи теоретичних пошуків універсальних засад громадянського суспільства на зразок природного права, він викладає нове розуміння громадянського суспільства та його принципів. Фергюссон проти теорії суспільного договору.

В історії розвитку суспільства він виділяє три стадії: дикість, варварство та цивілізацію (цивілізоване суспільство). Дикуні – люди, що не знають приватної власності й об'єднуються на принципах рівності. Для варварів власність є головним об'єктом турбот та прагнень, але існування її ще не підкріплене законами. Вони вже вступили в залежність, але вона заснована виключно на справжній повазі і любові до свого вождя, вони ще не знають, що можна щось робити з обов'язку.

Стадія цивілізації характеризується виникненням законів, які охороняють приватну власність. Виникає спадкоємне розшарування на знать і народ, починається розподіл праці, який урешті-решт спричиняється до виникнення поділу суспільства на професійних військових і цивільних. У станах дикості та варварства поділу на цивільних і військових іще не існує – у разі збройного конфлікту за зброю зобов'язані братись усі, крім жінок та дітей. Поява цивільних і військових і є ознакою того, на думку Фергюссона, що виникає *civil society* (громадянське суспільство).

В громадянському суспільстві, де існує приватна власність, кожен індивід переслідує свій інтерес, але це веде до прогресу та процвітання суспільства, оскільки краще задовольняється загальний інтерес – і не завдяки турботі про нього всіх людей, а завдяки тому, що кожен індивід, зі свого боку, рішуче відстоює власний інтерес.

Георгу Вільгельму Гегелю належить особлива заслуга в розробці концепції громадянського суспільства у взаємозв'язку з державою. Гегель вважав, що соціальне життя, характерне для громадянського суспільства, відрізняється від етичного світу сім'ї і від публічного життя держави. Воно, на його думку, включає ринкову економіку, соціальні класи, корпорації, інститути, завдання яких – забезпечення життєздатності суспільства і реалізація громадянського права. Громадянське суспільство – це комплекс приватних осіб, класів, груп, інститутів, взаємодія яких регулюється цивільним правом і які як такі прямо не залежать від політичної держави. Численні складові громадянського суспільства нестійкі: одні приватні інтереси стикаються з іншими, причому надмірний розвиток одних елементів громадянського суспільства може заглушити інші.

Громадянське суспільство в трактуванні Гегеля – це опосередкована працею система потреб, яка ґрунтується на системі приватної власності і всезагальній формальній рівності людей. Поява такого суспільства, якого не було в античності й середньовіччі, пов'язана з утвердженням буржуазного суспільства.

Громадянське суспільство не може залишатися громадянським доти, поки воно не управляється політично під наглядом держави. Лише верховна публічна влада – конституційна держава – може успішно справитися з його несправедливостями і синтезувати конкретні інтереси в універсальну політичну спілку.

Держава, на думку Гегеля, представляє суспільство в його єдності. Громадянське суспільство одночасно зберігається і перемагає як необхідний, але підпорядкований аспект ширшої, складнішої, вищої спілки, яка організована політично.

Термін «громадянське суспільство» і теорія громадянського суспільства набули поширення в XVII-XVIII століттях завдяки працям Гроція, Гоббса, Юма, Монтеск'є та інших філософів, для більшості з яких громадянське суспільство було фактично складовою теорії суспільного договору. Не всі вони вживали термін «громадянське суспільство» в тому значенні, в якому воно звучить сьогодні. Деякі із цих мислителів лише готували понятійно-концептуальну базу для пода-

льших досліджень у галузі громадянського суспільства, але без жодного з них теорія громадянського суспільства не могла б стати тим ефективним інструментом осмислення дійсності, яким вона є нині. Вершини тогочасного свого розвитку концепція громадянського суспільства досягла в працях Фергюссона, Токвіля, Гегеля та Пейна. Після цього настав етап занепаду досліджень громадянського суспільства, коли концепція громадянського суспільства цікавила лише дослідників історії філософії.

Література

1. Арато Е., Коген Дж. Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства // Політ. думка. – 1996. – № 1. – С. 24-30.
2. Гегель Г.В. Политические произведения / Пер., вступ. ст. и примеч. В.С. Нерсеянца. – М., 1978.
3. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Моногр. – К.-Л.: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.
4. Політичний енциклопедичний словник. – 2-е вид., доп. і пер. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

Валентина Кожухар

Громадянське суспільство: основні етапи вивчення

В статті розкриваються основні етапи вивчення громадянського суспільства аналізуються погляди вчених різних країн і епох на еволюцію поняття «громадянське суспільство», його ознаки, структуру функції, проблеми взаємодії з державою.

The main stages of studying of public society are being opened, the opinions of scientists from different countries and periods on the evolution of the notion «public society», its features, structure, functions, problems of interaction with the state are being analyzed.

В останні десятиліття в наукових публікаціях, на сторінках періодичних видань, з екранів телебачення, у виступах політичних діячів дедалі більше можна почути слова, термін «громадянське суспільство». З'явився невичерпний інтерес до названої проблеми дослідників